

AZƏRBAYCAN TARİXİ POEMALARINDA M.F.AXUNDOV OBRAZININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundovun bədii obrazının canlandırıldığı tarixi poemalar ədibin dövrü, şəxsiyyəti, yaradıcılıq fəaliyyətinin formalaşması, millətin azadlığı uğrunda mübarizəsi baxımından araşdırılır (S.Rüstəmin "Səbuhinin düşüncələri" (1962), H.Hüseynzadənin "Ürəklər birləşəndə" (1964) və T.Bayramın "Yaralı nəğmə" (1982). M.F.Axundovun əsasən ilk yaradıcılıq dövrünü poetik vəsf edən bu tarixi poemalarda tarixilik və müasirlik, keçmişin bədii-fəlsəfi təqdimi məsələlərinə diqqət yetirilir, əsərlərin özünəməxsus ədəbi-bədii dil vasitələrini, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini dəyərləndirilir. Əsaslandırılır ki, poema müəllifləri ədəbi qəhrəmanın – mütəfəkkir-yazıçının ictimai amal uğrunda mübarizəsinin başlıca xüsusiyyətlərini önə çıxarmaqla təqdim edirlər. Bu poemaları birləşdirən əsas cəhətlərdən biri də M.F.Axundovun millətin azadlığı yolunda apardığı mübarizədə dönməzliyi və ardıcılığı təşkil edir.

Bütövlükdə tarixi poemaların müəllifləri M.F.Axundovun bədii obrazını doğma xalqının azadlıq və istiqlaliyyətindən, mədəni yüksəlişindən uca və özgə ideal tanımayan cəsarət və dəyanət rəmzi, böyük vətənpərvər ziyalı kimi tərənnüm edirlər.

Açar sözlər: *M.F.Axundov, tarixi poema, bədii obraz, ilk yaradıcılıq dövrü, ədəbi düşüncə, poetik tərənnüm, cəsarət rəmzi*

Literary features of the image of Mirza Fatali Akhundov in historical poems OF Azerbaijan

Summary

The article studies historical poems depicting the artistic image of the founder of Azerbaijani drama Mirza Fatali Akhundov in terms of the period in which the writer lived, his personality, the formation of creative activity, and the struggle for freedom of the nation (of S.Rustam's "Sabuhi's Thoughts" (1962), H.Huseynzadeh's "When Hearts Unite" (1964) and T.Bayram's "Wounded Song" (1982). The author focuses on the issues of history and modernity, literary-philosophical presentation of the past in these historical poems, which mainly poetically describe the early period of M.F.Akhundov's literary creativity and evaluates the unique literary language means and artistry features of the works. It is substantiated that the authors of the poems present the main features of the struggle of the literary hero – thinker-writer for social mission. One of the main features that unites these poems is the steadfastness and consistency of M.F.Akhundov's struggle for the freedom of the nation.

In general, the authors of historical poems glorify the artistic image of M.F.Akhundov as a symbol of courage and perseverance, a great patriotic intellectual who recognizes no other ideal than the freedom and independence and cultural rise of his native people.

Key words: *M.F.Akhundov, historical poem, literary image, early period of literary creativity, literary sense, poetical hymn, a symbol of courage*

Giriş

Öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatını yeni inkişaf mərhələsinə çıxarmış və dünya mədəniyyətinə incilər bəxş etmiş M.F.Axundovun zəngin irsinin, dövrünün və şəxsiyyətinin öyrənilməsi bütün dövrlər üçün əhəmiyyətli və aktualdır. Bu mühüm məsələnin bir cəhətini də yazıçı-dramaturq haqqında yazılmış tarixi poemaların tədqiqi təşkil edir. M.F.Axundov haqqında yazılmış tarixi poemaları təhlilə cəlb etmək təkcə görkəmli sənətkarın tale yolunun, şəxsiyyətinin bədii təcəssümünü araşdırmaq baxımından deyil, həmçinin onun yaşayıb yaratdığı dövrün gerçəkliyinin sənət dili ilə tərənnüm edilməsi məsələsini aydınlaşdırmaq, ədəbi şəxsiyyətin işıqlı obrazının bədii ədəbiyyatda yaradılması ilə bağlı problemləri incələmək cəhətindən də əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və fəlsəfi fikir tarixinə sanballı töhfələr vermiş M.F.Axundovun zəngin ədəbi irsi hərtərəfli öyrənilməsi kimi, bədii obrazı da şairlərimizin yaratdığı tarixi poemalarda da xüsusi rəğbətlə tərənnüm edilmişdir. Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələrində yeni realist mədəniyyətin, teatrın, nəsrin, estetik-fəlsəfi fikrin əsaslı təşəkkülündə və inkişafında mühüm rol oynamış M.F.Axundovun ədəbi obrazı xalq şairləri Süleyman Rüstəmin (1969: 258) 1962-ci ilin oktyabr ayında yazdığı "Səbuhini

düşünərkən”, 1964-cü ildə Hüseyn Hüseynzadənin (1964: 84) qələmə aldığı “Ürəklər birləşəndə” və Tofiq Bayramın (2005: 328) uzun illər ərzində (1962-1982) ərsəyə gətirdiyi “Yaralı nəğmə” (ilkin nəşrlərdə “Səhər yelləri” – S.Ə.) adlı tarixi poemalarda ədibin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tarixi-filoloji faktların və əsər müəlliflərinin poetik düşüncəsinin nəticəsi olaraq yaradılmışdır.

S.Rüstəmin “Səbuhini düşünərkən” poeması məzmun və forma baxımından janrın tələblərinə tam cavab verməyindən, əsər daha çox süjetli şeir adlandırıla bilər. 117 misralıq əsərdə Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundovun millətin azadlığı uğrunda apardığı mübarizədə göstərdiyi fədakarlıqlar sadalanır və ədibin ümümləndirilmiş portreti çəkilir. Çoxdan düşündüyü ideyanı – Səbuhi haqqında əsər yazmağı qət edən S.Rüstəm öz qəhrəmanını mütəfəkkir-yazıçının içtimai amal uğrunda ardıcıl mübarizəsinin başlıca xüsusiyyətini müəyyən etməklə təqdim edir. Şair Axundovun millətin azadlığı uğrunda dönməzliyini və ardıcılığını düzgün müşahidə etmiş, məqsədinə çatmaq üçün hər zəhmətə hazır olub, ürəyinin dediklərini yazmışdır. İlk misralardan Səbuhinin səciyyəvi xarakterini açmağa çalışan şair epitet və təşbehdən istifadə edərək ədəbi qəhrəmanını

Bir millətin dərdlərini üzərində gəzdirən,
Əsrin ağır yüklərini kürəyində gəzdirən (Rüstəm, 1969: 124)

millət fədaisi kimi dəyərləndirir, “Qatı qara buludların içindən Günəş kimi göründüyünü” təsdiqləyir. Əsər M.F.Axundovun timsalında ümumi ruhu təlqin edir ki, hər kəs millət, xalq yolunda çalışmanın şərəf və ləyaqətini duymalı, millətin varlığını qorumaqda əziyyətə qatlaşaraq əbədi yaşarlılıq qazanmağa can atmalıdır. Axundov əlindəki qələmini

Qılınc kimi cəhalətin boğazına dayadı,
Haray çəkdi təmələndən dəyişməkdən həyatı...
Hücum çəkdi qaranlıqlar dünyasına amansız,
Bircə an da yaşamadı azadlığa gümansız. (Rüstəm, 1969: 124-125)

S.Rüstəm M.F.Axundov yaradıcılığının əsasında ədibin dövrünün mənzərəsini özünün ədəbi düşüncəsinin təxəyyülü ilə təsvir edir. Oxucunun nəzərində Axundov gənc yaşlarından qan ağlayan Şərqi azadlığa səsləyən mübariz kimi ucalır. Müəllif Səbuhiyə üz tutub, döyüslərdə yağılardan min yara alanda da xalqını düşündüyünü təsdiqləyir:

Sən başını dik tutub,
Ürəyinin ağrısını unudub
Öz xalqının yarasını düşündün,
Azad xoşbəxt dünyasını düşündün. (Rüstəm, 1969: 126)

Səbuhini düşünən S.Rüstəm ədəbi qəhrəmanını qərinalərdən keçirib bu günümüze gətirir. Burada iki yüz ilin o üzündə qalmış dünyadan XXI əsrin müstəqil Azərbaycanına – M.F.Axundovun arzuladığı və uğrunda mübarizə apardığı azad, müstəqil məmləkətə körpü salınır, onun o biri ucundakı Səbuhiyə böyük inamla çatdırılır ki,

Sağ olsaydın bu gün sən,
Bizim xoşbəxt nəsilləri basardın öz bağrına.
Doğma azad Vətəninin torpağını öpərdin.
Bəli, bəli, yaşasaydın bu günlərə qədər sən,
İnanıram buna mən:
Öz xalqının taleyindən, ustad, razı qalardın!.. (Rüstəm, 1969: 127)

Qeyd edək ki, dramaturqa ünvanlanan bu müraciət həm də eyni ilə S.Rüstəmin özünə aid olunmalıdır. Beləliklə, S.Rüstəmin düşüncələlərində Səbuhi – M.F.Axundov cəmiyyətimizin saflığı və sağlamlığı, millətin gözündən zülmət pərdəsinin qaldırılması uğrunda mübarizədə ön cərgədə görünür, onun milliyyətçiliyə, milli şüuru oyandırmağa xidmət edən ideyalarının bu gün də öz bəhrəsini verməkdə olduğu təsdiqlənir.

Hüseyn Hüseynzadə M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığının 1834-1837-ci illər dövrünü əks etdirən, əsərin əsas süjet xəttini təşkil edən Mirzə Fətəlinin mütərcimlik fəaliyyətini (“Döz buna tərcüməçi”), onun rus ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələrindən A.Bestujev-Marlinski ilə əlaqələrini (“İnsan insan axtarır”, “Dostlar”) və A.S.Puşkinin ölümünə həsr olunmuş “Şərq poeması”nı (“Şərq poeması”, “İki şeir”)

mənalandıran poemanın fəsillərini əvvəlcə “Onlar görüşdülər” (Hüseynzadə, 1962: 29-33) başlığı altında oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. Şair “Ürəklər birləşəndə” (Hüseynzadə, 1964: 84) poemasını tam həcmdə 15 may 1962-ci ildə bitirərək 1964-cü ildə çap etdirmiş, M.F.Axundovun bədii obrazının ilk dövrünün elmi-ədəbi dəyərini, onun Puşkinə və rus mədəniyyətinə münasibətini dolğunluğu ilə müəyyənləşdirilməsi üçün əsəri proloq, epiloq və beş fəsilə (“Tiflis”, “Bir şam yanır”, “Onlar hara gedirlər”, “O yenə qayıtdı”, “Sonuncu piyalələr”) zənginləşdirmişdir.

Poemanın başlıca motivini və ideya məzmununu ifadə edən “Şimalda Puşkinə atıldı güllə, / Cənubda Səbuhi qana boyandı” (Hüseynzadə, 1964: 44) epigrafi ilə başlanan əsərin proloqu Tiflisin köhnə qəbristanında Mirzə Fətəlinin müqəddəs məzarı önündə dərin düşüncələrə dalan müəllifin illərin arxasından onun sözünün, özünün axtarışının məramı açıqlanır, həyatı səhifələnir. Heykəl önündə ədibi düşünən müəllif onu dərin düşüncəli, geniş sinəsi qabarmış, ürəyi sözlə dolu görür. Şairin bu yozumunda ədəbi obrazın ürəyində deyilməmiş sözü qaldığı, demək, yazmaq istədiklərindən hamısını deyə, yazı bilməməsi anlaşıdır. Əsər çarizmin xalqlarla amansız rəftarını əks etdirən və onun məzmunun ümumi ruhunu müəyyənləşdirən interyerlər – dəftərxananın təsvirilə başlanır.

İmperatorun şəkli
baş tərəfdən asılmış,
baxır cüt başlı qartal
ağzını ayıraraq.
Elə bil dağı, daşı
udacaq bircə anda,
ərzi parçalayacaq
qaldırıb caynağında. (Hüseynzadə, 1964: 51)

İlk misralardan M.F.Axundovun bir tərcümən kimi aclıq, soyuq, cəhalət, yalan, böhtan, xəyanət, xalq dərini anladan şikayət, məktublar, ərizələr, fərmanlar, göstərişlərlə rəftarını qəlb ağrısı ilə göstərən müəllif ədəbi obrazın gələcək fəaliyyətinin bünövrəsini qoyur, mütəfəkkir-filosofun və yazıçı-dramaturqun necə yetişəcəyini göz önünə gətirir. Dünyaya qarşısında qalaq-qalaq yığılan, xalqın can yanğısı, göz yaşıyla yazılan şikayət məktublarından boylan Səbuhi xidmətdə rəğbət qazansa da, “ruhən çarizm tərəfində durmamış, onun tərəfdarı olmamışdır” (5, Qasımzadə, 1974: 262). Gözünün qabağında yığılan kağızlar ona dərdi başından aşan xalqın talesizliyini göstərir.

Neçə bağlanan qapı,
Neçə qaralan ocaq,
Neçə viran kənd, şəhər...
Tərcüməçi, döz buna
Hünərin varsa əgər! (Hüseynzadə, 1964: 53)

“Döz buna tərcüməçi” adlanan bu fəsildə gənc Mirzə Fətəlinin yanına gəlmiş gözləri çuxurda, saçları dümağ, dodaqlarının rəngi qaçmış qocayla söhbəti, onun dərini dinləməsi, oğlunun arxadan su açdığına görə bəy tərəfindən tutdurulmasından şikayət edən kəndli ilə ünsiyyəti, məmurun insanlığı şikayətini heyərləndirir, indiyədək burda belə hörmət görmədiyindən təsirlənir, haqlı olaraq ümidini ona bağlayır:

Yaz oğul, öz əlinlə
Yaz bu şikayətimi,
Yaz dərdlərimi bir-bir...
Deyirlər sən yazan şey
Daşdan, dəmirdən keçir. (Hüseynzadə, 1964: 55)

Yeni realist Azərbaycan ədəbiyyatının banisi M.F.Axundovun formalaşmasında Tiflis ədəbi mühitinin, o cümlədən zaman-zaman siyasi fəaliyyətlərinə görə Qafqaza sürgün edilmiş rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin roluna, onun xüsusilə Bestujev-Marlinski ilə əlaqələrinə əsərdə geniş diqqət yetirilir. “Azərbaycan tarixi poemaları ədəbi əlaqələr kontekstində” problemi araşdırılarkən poema qəhrəmanlarına çevrilmiş digər xalqlar ədəbiyyatının, o cümlədən rus ədəblərinin bədii obrazları ayrıca tədqiq olunacaqdır. Buna görə də M.F.Axundova həsr olunmuş poemaların müəyyən hissələrinin dissertasiyanın uyğun yarım fəslində baxılması, fikrimizcə, daha münasib hesab edilə bilər.

H.Hüseynzadə “böyük bir insan” haqqında başladığı kitabın məqsədini bəyan edib kitabın ilk varacağı kimi Tiflisi (“Tiflis”) göz önünə gətirir, gənc M.Fətəlinin gecəli-gündüzlü elm öyrəndiyini, rus dilini

mənimsədiyini (“Bir şam yanır”) təsvir edir. Diqqəti Azərbaycanın iki əkiz oğlu – A.Bakıxanovla M.Fətəlinin Tiflisin dolaşq küçələrilə irəli addımlamalarına, millətin dərdlərindən danışmalarına, birgə çarə axtarmalarına yönəldən müəllif ustad-şagird münasibətinin mahiyyətinə varır, onların istəklərini qələmə alır:

Şərqi sinəsinə çökmüş ətalət,
Qönçəyək açmadan solur oğul-qız.
Cəhalət içində boğulur millət,
Çoxdur maarifə ehtiyacımız. (Hüseynzadə, 1964: 58)

Əsərdən gətirilən bu misralarda XIX əsr Azərbaycanının dərdinin miqyası görünür, əlacsızlığın insanı və bütövlükdə cəmiyyəti düçar etdiyi ağrının, kədərin çəkilməzliyi dərk olunacaq səviyyədə təqdim olunur, bu hisslər ədəbi qəhrəmanın qismətinə düşən insan gücündən artıq sınaq qarşısında qaldığını ifadə edir. Poemanın əsas çəkisini onun ayrı-ayrı fəsillərində M.Fətəlinin üzərinə düşən tarixi məsuliyyətinin aydın dərkə daşıyır. O, mənsub olduğu xalqın faciəsini, Vətən dərdini, yurdun ağır gününün bədbəxtliyini açıq-aşkar anlayır, öz missiyasını onda görür ki,

Biz də oyatmasaq xalqı yuxudan,
Kim onu səsləyib qaldıracaqdır?! (Hüseynzadə, 1964: 59)

Bu fikirdə xalqın tərəqqisi yolunda M.Fətəlini millət fədaisi kimi görən hər kəsin özünü Vətənə xidmətə səfərbər etməsi nəzərdə tutulur, onun yaradıcılığı və mübarizəsi Vətən dərdinə yanmağın bariz nümunəsi, himni kimi səslənir. H.Hüseynzadə poemada zaman-zaman ədəbi qəhrəmanın portretini canlandırır, onu “arxasızın dirəyi”, hamının “güman yeri”, “dar gündə köməyi” və s. ifadələrlə təqdim edərək qururlanır, lakin “dağları çiyində gəzdirən” Fətəlinin “əyilməz qəddini möhnət əyibdir” fikr ilə təəssüflənir. Şair əsərdə gənc Mirzə Fətəlini daim düşünən, zülmət içində boğulan nəsillərin, ömürləri möhnət içində çürüyən adamların xilasını üçün yollar axtaran, xalqı xoşbəxt gələcəyə çatdırmaqda özündə güc, qüdrət tapan maarifpərvər mütəfəkkir-filosof kimi təsvir edir:

Həyat yollarında yüz yoxuş, eniş.
Dərin dəryaların seyrinə varır.
Üfüqlər hüdudsuz, üfüqlər geniş,
Qartal uçmaq üçün qanad axtarır. (Hüseynzadə, 1964: 67)

Ədibin müəllimlik fəaliyyəti, xalqın maariflənməsi yolunda mübarizəsi poemanın əsas mövzularındandır. Xalqını cəhalətdən ayılmaq yolunda Mirzə Fətəlinin başlıca silahı insanların təfəkkürünü yeniləşdirmək, şüurunu oyatmaqdır. Gözləri tutulan Bəhrəmin sağlması üçün anasının seyidə nəzir, dilənçiyə pay verməsi, dua yazdırması nəticəsiz qalır, müəllim şagirdini göz həkiminə aparıb müalicə etdirir. Poemada xəstəyə göstərilən yanaşmalar o dövrün sadə insanların vəziyyətini tam reallığı ilə göstərilir:

Amansız cəhalət öz hökmündədir,
Zəhər tək işləyib ürəyə-qana.
Yenə də allaha təşəkkür edir
Oğlunu həkimlər sağaldan ana. (Hüseynzadə, 1964: 71)

Məktəb səhnəsi, nəsilləri elmə, mədəniyyətə səsləyən məktəb zənginin səsi, Mirzə Fətəlinin bu fonda nələrə duyub düşünməsi obrazın həyat amalı açmağa kömək edir. Bu zəng səsinin “cəhalət zəncirinin çürümüş həlqələrinin biləklərdən” qoparacağına, “yatanlara oyan”, inləyən zavallı millətə “dur, haqqını qan!” deyəcəyinə, hər evdə, hər insan həyatında əqlin, fikrin gözünün nurlu sabaha açacağına dərin ümid oyatdığı duyulur. M.Fətəlinin ürəyindən keçənləri, xəyalındakıları şair elə bir zənglə ifadə edir ki:

Gurlayıb gecə-gündüz
“cəhalət yuxusundan,
ey millət, ayıl” desin.
“Yetər müti qaldığın,
Söyülüb alçaldığın,
sən də bir sayıl!” desin!.. (Hüseynzadə, 1964: 72)

Əsərdə M.F.Axundovun ədəbiyyatımızın inkişafı uğrunda mübarizəsi, onun rus və dünya ədəbiyyatları ilə tanışlığı, rus cəmiyyətində baş verənlərə diqqəti və reaksiyası müəllif tərəfindən əhatəli verilmişdir. Müəllif ədəbi qəhrəmanının A.S.Puşkinin ölümünə yazdığı “Şərq poeması”nı Azərbaycan və rus ədəbiyyatşünaslığı əsasında qiymətləndirir, Səbuhinin rus mədəniyyətinə üz vermiş ağır itkidən təsirlənərək cinayətə ünvanladığı poetik etirazına obrazlı cavab verir,

Səbuhi alışıb yandı fikirdən,
Canında illərin ağrısı gəzdi.
Sağ qolu yanına düşsəydi birdən
Bəlkə də bu qədər inildəməzdi. (Hüseynzadə, 1964: 78)

qəsidəni “amansız çarın başının üstündə çaxan ildırım” adlandırır və bu qənaətdə akademik Mikayıl Rəfilinin təsdiqinə əsaslanır: “Səbuhi şeirindəki fəryad ağır müsibətə mütəbəla olmuş, lakin ruhdan düşməmiş, diz çökməmiş, əksinə, mühüm və qəti qərara gəlmiş bir adamın fəryadıdır” (Rəfil, 1990: 17).

Poemanın sonuncu – “İki şeir” fəslində poemanın başığının açılmasına xidmət edir. Burada müəllif Puşkinin ölümünə yazılmış iki əsəri – “yatağına sığmayan, coşqun bir ümman kimi dil açan” M.Y.Lermontovun “Şairin ölümü” və M.F.Axundovun “Şərq poeması”nı onlarla itthaf arasından seçib mənalandırır, bu iki “qorxu bilməyən” poetik nümunələrin gücünü üsyankar kimi “qatillər, canilər dünyasına meydan oxuduqlarında”, başlıca qayəsini onların “qətl olunan şairin qanını tələb etməsində” görür, qoca Şərqin rus şairinə olan sonsuz məhəbbətini şairinə dildə ifadə edən “Şərq poeması” ilə “Şairin ölümü” və digər hər hansı bir əsər arasında “yaxınlıq” arayanlara tutarlı cavab verir.

Bu hissədə görüşmələri daha çox ehtimal edilən, lakin tarixi-filologiya dəlillərlə sübuta yetirilməyən, eyni dövrdə yaşayıb yaratmış bu iki fədakar söz ustalarının – M.Y.Lermontov və M.F.Axundovun tanışlığını təsvir edən şair onların bir-birilə yalnız “diləklər, ürəklər görüşəndə, Bakıxanovla Puşkin söhbətləşəndə, öz fikirləri səsleşəndə”

Otuz yeddinci ildə,
Puşkinin qəbri üstə,
Şeirlər görüşəndə
Gəlib görüşdü onlar! (Hüseynzadə, 1964: 81)

fikrində “Lermontov və Azərbaycan ədəbiyyatı” probleminin son nəticələrinə əsaslanır.

H.Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə” poeması M.F.Axundovun xalqının azadlıq və səadəti uğrunda mənəvi axtarışda olan gənclik illərinin poetikası müəllifin və xalqın ədəbi qəhrəmana dərin məhəbbətinin bədii ifadəsini əks etdirir.

Məzmununda epik nəql olunma və lirik təsvirlərdən geniş istifadə olunduğu Tofiq Bayramın “Yaralı nəğmə” poeması da Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, dahi yazıçı-mütəfəkkir M.F.Axundovun ədəbi-ictimai fəaliyyətinin ilk dövrlərinə həsr olunmuşdur.

8 hissədən ibarət yazılmış poema müəllifin görkəmli ədibdən gətirdiyi “Biz behiştə bərabər olan vətənimizin şərəfini əhya etməliyik” epigrafi ilə başlanır və ədəbi obrazın fəaliyyətinin, əməllərinin, istək və arzularının, daxili aləminin açılmasına xidmət edir.

T.Bayram da poemanı dövrün xarakteristikası ilə, lakin daha ətraflı və təsirli verir. Hər cür istismar və təhqirlərə məruz qalan, yüzbaşının, kəndxudanın zülmünə dözməyən, ən adi insani hüquqlarından məhrum olan, torpağını itirən, aclıq çəkən ailəsinin yanına dönməyə üzü olmayan kəndlinin pərişan halı oxucuda dərin üzüntü yaradır:

Yazıq necə qayıtsın
Külfətinin yanına?
Həyat onu çəkmişdi
Aclıq imtahanına. (Bayram, 2005: 251)

Kəndli kimə əl açacağını, kimə pənah gətirəcəyini bilmir, “yerdə itən haqqını göydən ala bilməyəcəyini” anlaşıqda kəndin qoca mirzəsinə məktub yazdırıb Tiflisə, baş divanxanaya dərdinə çarə axtarmağa yola düşür.

Kənddən çapar gedir ayda bir kərə,
Gözləsə, külfəti ölər acından.
Özü yola düşdü, o qərib yerə,
Danışsın dərdindən, ehtiyacından. (Bayram, 2005: 253)

Əsərin əvvəlki hissələrində xalqın dərdlərini önə çıxaran T.Bayram Mirzə Fətəlinin gələcək mübarizəsi üçün bir növ zəmin hazırlayır. Məktub aparan kəndli “Torpaq gətir, çörək gətir, ay dədə”, – deyə imdad edən övladının səsinə duyur, o məktubda bir dərddi ananın “yoxsul varlığının əlindən qan udan” fəryadını eşidir. Dərdlərin ən böyüyü isə “Azərbaycan fəryadının yadlar əlifbasında” ifadəsi, ana dilində məktəbin olmamasıdır.

Dövrün zülmünə bax:
Qanını ovuc-ovuc
İçirlər, doymayırlar.
Dərdini öz dilində
Deməyə qoymayırlar. (Bayram, 2005: 256)

“Dilsiz millətin” dil dərddini T.Bayram ədəbi qəhrəmanının əsas mübarizəsi olmasında ona əsaslanır ki, “M.F.Axundov ədəbiyyatın bir sıra janrlarında ana dilində əsər yazmağa ilk dəfə təşəbbüs etməklə xalqın zəngin dil xəzinəsini üzə çıxarmış və sübut etmişdir ki, Azərbaycan xalqının da gözəl və zəngin dili vardır, bu dildə xalqın bütün istək və arzularını bədii şəkildə ifadə etmək mümkündür” (Qurbanov, 1980: 64).

Oxucu Mirzə Fətəli ilə poemanın üçüncü hissəsində görüşür. T.Bayram əsərin qəhrəmanından söz açmazdan əvvəl onun haqqında xalqda olan təsəvvürlərdən, Vali divanında “haqq” məmurundan xəbər verir. Başılı, lovlu, ürəyi dağlı kəndlinin “Bir vətən qeyrətli, kişi papaqlı / İnsana əşhədü-ehtiyacı var” kimi misralarının arxasından M.F.Axundovun xəyalı canlanır. Bu hissə ədəbi obrazın yaşayıb işlədiyi Tiflis şəhərinin məğrur, uca qala divarlarının pəhləvan tək şəhər üstünə sinə gərməsi, Kür çayının qayalara çırpıldıqca yaralanmış bir aslan kimi nərildəməsi, iti bürclərin nizə kimi sıx dumanı parçalayıb doğan günəşə yol açması, dan şəfəqinin su yerinə axan qanı yerdən yığıb öz rənginə qarışdırması, günəşin qıpqırmızı ürək kimi sallanması və s. mənzərə ilə başlanır.

Burada təşbeh və digər bədii təsvir vasitələri əsərin bədii ruhunu, “...öz şəxsi həyatının mənasını ümumin mənafeyinə xidmət etməkdə görən və öz qarşısına məhkum, məzlum xalqları qaranlıqdan işıqlı bir aləmə çıxarmaq məqsədini qoyan” mübariz mütəfəkkirin (Cəfər, 1962: 35) düşüncələrinin mahiyyətini tamamlayır. Əsərdə M.F.Axundovun bu yolda narahatçılığı, yazıb yaratmaq, xalqı maarifləndirmək istəyi dərin hisslərlə ifadə olunmuşdur.

Poemadakı konflikt xalqı əsarətdə saxlayan rejimlə Mirzə Fətəlinin milləti azadlığa, səadətə çıxarmaq istəyi arasındakı mübarizədən doğur. Əsər boyu Qafqazın şeir-sənət mərkəzi olan Tiflis şəhərini ikiyə bölən Kürün sağ sahililə sol sahili, varlı zadəganlarla kasıb xalq kütləsi arasında qarşıdurma davam edir. Şəhərin müsəlman məhəlləsinin, qaynar qazan kimi aşib-daşan Şeytanbazarının, bazar əhlinin, bura gələnlərin təsviri, güllə kimi saqqıldayan qamçı səsi, dilənçilərlə rəftar bu təzadı daha da artırır. Şair epik təsvirə üstünlük verərək dilənçilərin yol keçən xanımlara əl açıb tiffillərə çörək pulu dilənmələrini, gümüş pulların yerə səpələnməsini, “yardım” edənlərin ədaləti ilə “neçə nakamın qəlbini yaralanması”nı, çar əsgərlərinin yerdə sədəqə axtaran dilənçini əzməsini canlandırır.

Qəpik gəzən gözlərinə
Təpik dəyir,
Qızıl qanı parıldayır
Daşlar üstə. (Bayram, 2005: 272)

T.Bayram burada adi hal sayılan bu faciəyə ətrafdakıların münasibətini müxtəlif tərzdə: ah çəkənlərin, laqeydliklə baxanların, göz yaşı axıdanlar arasında “bulud kimi dolan”, “qaynar gözlərindən alov yağan”, “palıd kimi əyilməz”, “zər paqonlu”, “qanadları yarı bağlı qartalın” dilənçinin ölümünə qəlbən yananın, sanki özünün yaralandığını hiss edən məmurun meyitin ortalıqdan götürülməsi və dəfn edilməsi üçün hambala pul verənin timsalında təsvir edir. Süjetin sonrakı inkişafından həlak olanın divanxanaya məktub gətirən kəndli, ona mərhəmət edənsə Mirzə Fətəli olduğu ortaya çıxır:

Fətəlidir pənahımız,
Köməyimiz.
Dar ayaqda yapışmasa
Əlimizdən,
Əldən çıxar olub-qalan
Çörəyimiz. (Bayram, 2005: 274)

Tapdanaraq ölmüş kəndlinin “üzərində göz yaşları”, “qan ləkəsi” olan məktubu poemada obraz səviyyəsində təqdim olunur, Fətəli məktubu – ümid, xalq dərdinin ifadəsi və “qan örtüklü Vətən” kimi dəyərləndirir. Müəllif bu yanaşmadan sonra M.F.Axundovun millətin nicat yolunun tapılmasında axtarış və düşüncələrinin mahiyyətinə varır, şeirin ahəngi qəhrəmanın ruhi vəziyyətinə uyğun şəkildə dəyişir – daxili iztirab və düşüncələr qətiyyətli addımlarla əvəzlənir. Millətinin fəryadına dözməyən, onu qəflət yuxusundan oyatmağa çalışan Mirzə Fətəli özündə ildırım gücü hiss edir, qəsidə və qoşma yazmağın xalqın yarasına məlhəm olmadığını anlayır, şeir günəşi Nizaminin cahanşümul sənətinə arxalanıb genişlik, asiman, zirvələrə uçmaq üçün qanad istəyir, özündə xalqa işıq saçmaq üçün üsyan, qəzəb, kin duyur, şüurlarda inqilab, mübarizə üçün sənət meydanı gəzir. Bir millətin azadlığının buxovlanması, arzularının qoparılaraq oda atılması ədəbi qəhrəmanda o fikri oyadır ki, “ağırlıqdan oğulları vulkan kimi püskürməyən”, haqq yolunda “qasırgalı ümman kimi hayqırmayan”

O millətin ürəyində
Məhkumluğa nifrət olmaz.
Zalımını, düşməninini
Tanımayan bir millətdən
Tayfa olar, millət olmaz! (Bayram, 2005: 289)

T.Bayram M.F.Axundovun mənəvi aləmini, məqsədini, həyat amalını, qətiyyətini bu fikirlərlə müəyyənləşdirir: “Bu dövrəni dəyişməli / Bax bu yolda Vətən deyib döyüşməli!”

M.F.Axundov şəxsiyyətini geniş planda təqdim edən müəllif bədii obrazın yaşadığı dövrün çətinliklərini əhatəli təsvir etməklə onun yaradıcılığının görünən və görünməyən tərəflərini, ilk baxışda ziddiyyətli təsir bağışlayan məqamlarına işıq tutur. Bu çətinliklərin bir qismi Axundovun dini-əfsanəvi rəvayətləri, xalqın şüurunu zəhərləyən, zövqünü korlayan hər cür dini fanatizmə qarşı çıxması ilə bağlıdırsa, digəri onun məmurluq fəaliyyəti ilə şərtlənir. Bu mənada Mirzə Fətəlinin öz dövrünün ilkin münasibətinə fikir aydınlığı gətirilir, poemada onun alicənab keyfiyyətləri məharətlə tərənnüm olunur, xalqına dərin məhəbbətini T.Bayram iftixarla ədibin ilham mənbəyi hesab edir, yaşamağın və yaratmağın çətin olduğu bu dövrdə bərkıyən, mətinləşən obrazın

Çiyini çarın olsa da,
Qəlbi millətin oldu. (Bayram, 2005: 304)

fikri Axundov dühasının mahiyyətini, “Əynindəki hərbi geyim / Sıxır onu zindan kimi” təşbehi isə onun xalqına xidmət etmək arzusunu ifadə edir.

Bu nə həyat, nə dövrəndir?
Təməli qan, hökmü qandır.
Haqq deyənin mükafatı
Ya güllə, ya dar ağacı. (Bayram, 2005: 311)

olduğu ilə dövrü obrazın dililə səciyyələndirən müəllif XIX yüzilliyin ictimai-siyasi mənzərəsini, xalqın savadsızlığını, “yaşmaq altda ömür sürən, Günəşi də gizli görən” ana-bacıların “Necə məni oxusun bəs?” düşüncəsini əsas götürən Mirzə Fətəlinin dövrün tələbinə uyğun istəyini, çıxış yolunu onda görür ki,

Şeir yazmaq fayda verməz,
Roman yazmaq fayda verməz.
Güzgü kimi düz göstərən
Səhnə görəndə indi bizə. (Bayram, 2005: 315)

Əsərin son iki hissəsində T.Bayram M.F.Axundovun öz dövründə geniş xalq kütlələrinin xəyalını hərəkətə gətirmək, onların zövqünü cilalandırmaq, mənəviyyatını zənginləşdirmək üçün şeirdən drama, kiçik ədəbi formadan böyük formalara keçmək arzusuna və həmin janrdə müasir ruhlu ilk pyes yazdığına diqqət yetirir. Yalnız bu yolla “millət gözünü açıb o güzgüyə baxar, özünə nəzər salıb özünü tanıya bilər, öz eybinə gülərək özünə gələ bilər”, - qənaətini təsdiqləyir. T.Bayram Səbuhinin bunları dərinlən anladığını, yaratmaq eşqiylə yandığını, qəlbində zamanın dərdləriylə vuruşanda təkcə qələminə arxalandığını, Tiflisdə oturub Azərbaycanı güzgü kimi göstərdiyini, sənətdə inqilab yaratdığının müjdəsini verir, onun ilk əsərinin zamanla vuruşunu “qəflət dünyasına od vuran qığılcım”, “Şərqi fırtınası” adlandırır.

Onun damarında coşub qaynayan
Qeyrət bulağıdır, kişilik qanı.
Səssiz küçələrlə yeriyr bu an
Şərqn firtınası, Şərqn tufanı. (Bayram, 2005: 320)

Beləliklə, T.Bayramın “Yanıqlı nəğmə” poemasında doğma xalqının azadlıq və istiqlaliyyətindən, mədəni yüksəlişindən uca və özgə ideal tanımayan cəsarət və dəyanət rəmzi, böyük vətənpərvər ziyalı M.F.Axundovun arzularının həqiqətə çevrildiyi ilk yaradıcılıq dövrünün vəsfi şairin poetik istedadının və temperamentinin, dərin və canlı həyat müşahidəsinin nəticəsində ərsəyə gəlmiş, ədəbi obrazın dühasının və düşüncəsinin hərtərəfli dərkinə zəmin yaradılmışdır.

Nəticə

S.Rüstəmin “Səbuhini düşünərkən”, H.Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə” və T.Bayramın “Yanıqlı nəğmə” tarixi poemaları M.F.Axundovun zəngin yaradıcılıq dövrünün yalnız başlanğıcını əhatə etsə də, bu əsərlərdə görkəmli ədəbi şəxsiyyətin bədii obrazı “Öz xalqının azadlığı və gələcək səadəti uğrunda vuruşan əsgər”in (Tixonov, 1962: 11) dolğun surəti yaradılmışdır. Bu poemaların ideya məzmununun gücü təkcə müəlliflərin həssas qəlblərinin M.F.Axundov haqqında çarpıntılarının dəqiq ifadə etməsində deyil, həm də onun uğrunda mübarizə apardığı və bütün həyatı və yaradıcılığı ilə xalqına bağlı olduğu böyük ideyaların düzgün dəyərləndirilməsindədir.

Ədəbiyyat

1. Rüstəm Süleyman. Seçilmiş əsərləri. IV cildə. II cild, Bakı: Azərnəşr, 1969, 258 səh.
2. Hüseynzadə Hüseyn. Torpaq eşqi. Bakı: Azərnəşr, 1964, 84 səh.
3. Bayram Tofiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 328 səh.
4. Hüseynzadə Hüseyn. Onlar görüşdülər // Azərbaycan jurnalı, 1962, № 10, səh. 29-33.
5. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, 488 səh.
6. Rəfili M. Mirzə Fətəli Axundov (həyatı, mühiti və yaradıcılığı). Bakı: Elm, 1990, 256 səh.
7. Qurbanov Ş. Ədəbi dostluq (Zaqafqaziyanın rusdilli mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri) Bakı: Yazıçı, 1980, 193 səh.
8. Cəfər M. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti // Azərbaycan jurnalı, 1962, № 10, səh. 34-35.
9. Tixonov N. Fikirlər dəryasına qərq olmuş ürək // Azərbaycan jurnalı, 1962, № 9, səh. 8-11.